

השטעטל זה לא מה שהיה פעם

ספרו של מרדכי זלקין על הרבנות בעיירה היהודית מנפץ -
לעיתים מעבר למידה - את המיתוס, אך האמיתות הנחשפות
בו מרתקות וחיוניות לחשיבה ביקורתית | אבי וולף

מרא דאתרא?
רב וקהילה בתחום המושב
מרדכי זלקין
מאגנס, 2017 | 324 עמ'

אַל תאמר מִה הָיָה, שְׁהַיִּמִּים הָרִאשֹׁנִים הָיוּ טוֹבִים מֵאַלְהָה,
כִּי לֹא מִחֲכָמָה שְׁאַלְתָּ עַל זֶה.

קהלת ז'

אני חושב, כשם שחשבתי תמיד,
שהישועה היחידה לציוויליזציה שלנו היא חזרה -
לא חזרה לתנאים קודמים, כי אם לעקרונות ראשוניים.

ג"ק צ'סטרטון'

הנטייה לנוסטלגיה - זיכרון חיובי מאוד וסלקטיבי ביותר - היא מהנטייות האנושיות
הבסיסיות. כאשר אנו מאבדים חבר או בן משפחה - ולהבדיל, בעת פטירתם של
אישי ציבור או מנהיגים ידועים - אנו נוטים להבליט את החיובי שבחיהם ולהנציח
אותו בנאומים, במאמרים ובספרים. את השיח הביקורתי על אנשים שאבדו מן העולם
אנו משאירים, אם בכלל, לשנים רבות אחר פטירתם.

אבי וולף הוא מתרגם העובד בקרן תקווה.

מובן שאם זוהי הנטייה האנושית כלפי אנשים מסוימים, שחסרונותיהם ניכרים וגלויים לעין כול, זוהי גם הנטייה כלפי עולם שלם שהיה ואיננו: עולמן של הקהילות היהודיות מאז חורבן הבית השני ועד לתקופה המודרנית. רשת החיים המופלאה שהתפתחה ושגשגה במשך אלפיים שנות גלות מצטיירת בעינינו לעיתים כמציאות מפוארת – יותר מכפי שהייתה בפועל. על זו הדרך נוטים רבים להתייחס לתחלואיה השונים של הקהילה היהודית בגולה – או לתהליכי התפרקותה בעת החדשה המאוחרת – ככל שמכירים בהם; תופעות אלו נקשרות לסוכנים זרים שבאו בגבולה של הקהילה עתיקת היום – כגון ההשכלה, המודרנה והאנטישמיות, ואף שילוב מסוים של הגורמים הללו – ואלמלא הם, כך נדמה, הייתה הקהילה ממשיכה לנצח בשגרת חייה האידיאלית.

לתמונת עבר זו כמה מקורות: זיכרון עממי וסיפורים משפחתיים, הגיוגרפיה דתית וחרדית, ואף ספרות היסטורית; הללו חוברים יחד וגורמים ליהודים רבים – גם כאלה שאינם שומרים אמונים למסורת אבותיהם – להתרפק על זכרה של הקהילה היהודית בגולה.

תפיסה נוסטלגית-מתרפקת זו קונה לה שביתה בעת האחרונה בקרב חוגים שמרניים (מבחינה פוליטית) במדינת ישראל. בין הטוענים הנשמעים מפייהם נגד התערבות המדינה בתחומים לא-לה (לדעת אותם חוגים), מופיעה הטענה כי עם ישראל לדורותיו הסתדר היטב במסגרות קהילתיות ולא הזדקק למעורבות שלטונית; ולפיכך לו רק תמשוך המדינה את ידיה מניהול חיי האזרחים, ישוב מצב עניינים נאה זה על כנו.

ספרו של פרופ' מרדכי זלקין, ראש המחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון, הוא נדבך נוסף בספרות מחקר עדכנית המציירת תמונה מציאותית יותר של עולם הקהילות היהודית בגולה. זלקין מתמקד ברבנות הקהילה ב'תחום המושב' – אזור גיאוגרפי באימפריה הרוסית במאה התשע-עשרה, שבו חי רוב מניינו ובניינו של העם היהודי באותה עת; ומתוך התבססות על מגוון מקורות רחב, בשפות שונות, הוא מתחקה אחר קורות חייהם של כ-1,500 דמויות ששימשו כרבני קהילות בתקופה זו. לאור מחקרו הפרטני משרטט זלקין את עולמם של רבני קהילות 'השורה השנייה' (כלומר הקהילות הקטנות והמשניות באופן יחסי) ואתגריהם: החל מן ה'מצוד' אחר המשרה, דרך יחסיהם עם בני הקהילה ומוסדותיה, וכלה בחייהם האישיים.

התמונה, כפי שעולה מעדויותיהם של הרבנים עצמם, קודרת למדי.

בעיותיה של הרבנות הקהילתית החלו כבר בשלב המועמדות. מטבע הדברים, תלמידי חכמים שבחרו בקריירה של 'כלי קודש' – ויש לציין כי לא-מעטים מהם פנו לאפיק זה רק לאחר שתוכניותיהם הראשוניות (כגון להתפרנס מעסקים) לא צלחו – שאפו לשמש כרבנים בקהילות עירוניות חשובות או בתפקידים יוקרתיים אחרים; ואילו

קהילות קטנות, בעיירות או בכפרים נידחים, נחשבו – בייחוד בעיני צעירים שזה עתה יצאו מעולמה האינטלקטואלי התוסס של הישיבה – לשממה, ובצדק. כפי שמציין זלקין, אכזבתם באה לידי ביטוי בכתביהם.

אולם חוסר התלהבות זה לא הביא למיעוט מועמדים. להפך: תהליכים כלכליים ושינויים באפשרויות התעסוקה, יחד עם צמיחה מסוימת של מוסדות לימוד תורה, הביאו לריבוי גובר של היצע המועמדים למשרות רבניות, בשעה שהביקוש פחת והלך – בשל העיור המואץ ובשל היחלשותן הכלכלית של קהילות כפריות רבות.

במציאות זו נוצר לא-פעם 'שוק קונים' שבו יכלה קהילה לבחור לעצמה רב מבין עשרות מועמדים; ומצב עניינים זה הוביל לבעיות מוסריות רבות: "מתווכים" שהבטיחו למועמדים לעזור להם להתקבל לרבנות בקהילות מסוימות (ולפעמים מתווך אחד ייצג כמה מועמדים...); קהילות שתבעו מן הרב-המועמד 'נדוניה' כתנאי לקבלתו (מה שערער את מעמד הרב כסמכות מוסרית ולא-פעם הכניס אותו ואת משפחתו לחובות כבדים); ולבסוף, מועמדים שהשקיעו מאמצים רבים כדי 'לקנות' בוחרים מקרב בני הקהילה (הן מן האליטות המקומיות, הן מן ה'עמך') – באמצעות כיבודים שונים, ולעיתים כנראה גם בכסף.

מימרה המיוחסת לביסמרק קובעת כי את אופן ייצורם של שני דברים עדיף לא להכיר – נקניקיות וחוקים; לפי תיאורו של זלקין, נראה שעל כך יש להוסיף גם את הליך בחירת הרב בקהילות מסוימות.

מנהיג או אורח?

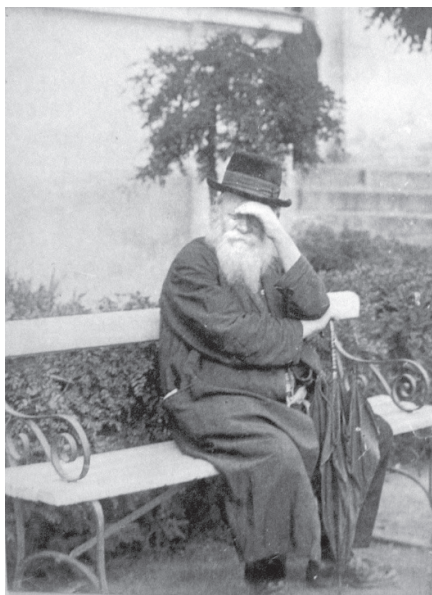
מה קרה כאשר הסתיים ההליך המורכב והלא-פעם-מכוער? האם אז יכול היה הרב להפשיל את שרווליו ולשקוד על תיקונה הרוחני והמוסרי של קהילתו?

ובכן, גם אז לא היה מצב העניינים כה מוצלח. חברי קהילה רבים ראו ברב כתובת לתלונות ולבקשות סיוע למיניהן – רוחניות, כלכליות או חברתיות; עיתים שהיו מבקשים ממנו שישמש בורר בסכסוך חברתי, ועיתים שהיו מפקידים בביתו כסף או פריטים יקרי ערך כדי שישמור עליהם. מובן כי בקשות אלו מעידות על האמינות שיוחסה לרב ועל מעמדו; אולם רבני קהילה רבים לא ראו נחת מן הבקשות הללו, שכן שאיפתם הייתה לשמש כפוסקי הלכה וכמלמדי תורה ואילו העיסוק האינסופי בטרדות החולין היה להם לזרא.

לצד טרדות אלו, סבלו רבני קהילה רבים מבדידות חברתית ואינטלקטואלית, וביקשו להתגבר על הבדידות והניכור מנת חלקם באמצעות פרסום מאמרים וספרים שיעידו על למדנותם ויחברו אותם עם "העולם הגדול". ואכן, המאה התשע-עשרה ראתה את צמיחתה של "רפובליקה רבנית" כלשונו של זלקין – רשת רחבה של קשרים

בין רבנים שהתייעצו, התכתבו ודנו זה עם זה על בעיות השעה, הקטנות והגדולות, ועל כל הקשור להנהגה רבנית. זלקין מראה כיצד דיונים על ענייני רבני קהילות היו מהנושאים המדוברים ביותר בעיתונות היהודית הצומחת, וכך נשמע קולם של רבני הקהילות ברמה כלל-ארצית, והקשיים שעמדו בפניהם זכו לתפוצה רחבה.

אלא שספק אם היה בכך לשפר את מצבם של רבני הקהילות, ולו במשהו. ספרו של זלקין מלא בציטוטים של זעקות מרות מפיהם של רבנים ובני קהילותיהם המתארים את הבעיות הנלוות למוסד הרבנות: בעיות השוחד ו'קניית' המשרות שכבר הזכרנו, התעמרותם של בני הקהילות במנהיגיהם וריבוי הפיצולים והמחלוקות בקהילות השונות. עוד מראה זלקין כיצד למרות קריאות נרגשות של גדולי התורה בני התקופה, המחאה נותרה לא-פעם כקול קורא במדבר, כנראה מפני שהנגע היה נעוץ במבנה הקהילות גופו. אליטות כלכליות מקומיות (בעלי בתי מרחץ, אנשי תעשיית המזון הכשר ועוד) שלטו באופן מכריע במשאבי הקהילה ובמינוייה, ולהם לא היה עניין ברב שימש כאופוזיציה או כסמכות רוחנית אמיתית. כפי שקונן הרב יהודה לייב מרגליות, רב במערב פולין:

הראשים והשליטים... רם בעיניהם למנות עליהם איזה צדיק נכבד ומפורסם, לפי שיצטרכו להיכנע בפניו... אבל חפצים לקחת רב ומגיד שיהיה הוא נכנע לפניהם ושלא יהיה בידם שום תוקף... וכשירצה הרב לתקן איזה דבר מצוה בעיר, יהיה הכל בשאלת פיהם ויצטרך לדבר אליהם רכות ולהחניף להם... (עמ' 58)

מעמד מעורער. רב מאודסה על ספסל בעיר צ'חוצ'ינק שבפולין, שאליה גלה. מאוסף הצילומים של האתנוגרף מנחם קיפניס.

בני האליטות הללו קבעו את תנאי העסקתו של הרב וגרמו לו להיות תלוי בהם, ובכך מנעו ממנו להילחם בתופעות פסולות או להביא לשינויים של ממש בהתנהלות הקהילה. תקופת כהונתו של הרב הייתה קצובה, והקהילה נדרשה לחדש את מינויו מדי כמה שנים (כלומר הרב לא קיבל מעולם 'קביעות' – לא לתקופה ממושכת וודאי לא לכל החיים), שכרו של הרב היה מורכב מאלמנטים שיצרו ניגודי עניינים מובנים (למשל, משכורתו שולמה מתוך המס על בשר כשר, בשעה שהוא עצמו היה המכריע בשאלות הקשורות לכשרות השחיטה); ופעמים שהוא סבל מהלנת שכר ואף מאיומים מבני קהילה תקיפים – לבל יעז לפסוק נגדם או להתערב בענייניהם.

רב קהילה נאלץ להתמודד עם ערעורים על מעמדו גם מכיוונם של בעלי סמכות דתית מתחרים: מורי צדק ורבנים זוטרים מקומיים, מגידי מישרים נודדים, וארגונים בלתי-תלויים (דוגמת חצרות חסידיות שקבעו את מושבן בעיר או ישיבות על-קהילתיות). לעיתים, אנשים שהסתכסכו עם הרב היו פונים לסמכויות אחרות, ואפילו מתפצלים מהקהילה וממנים לעצמם מנהיג נוח יותר; סכסוכים אחרים נפתרו רק בעזרת בוררות של גדולי תורה מהערים הגדולות.

לבסוף באו המכות הניצחות: החילון והסוציאליזם שמשכו אחוזים נכבדים מהנוער היהודי למחוזות אחרים; וההגירה המסיבית בסוף המאה התשע-עשרה, לאמריקה ולארצות אחרות, שרוקנה את הקהילות מרוב בניהן.

סבך המורכבויות שבו היה נתון רב הקהילה הוליד לא-פעם ייאוש עמוק. רבני הקהילה באו (אם לכתחילה, אם בדיעבד) לשם עיסוק במלאכת קודש, אך ניצבו חסרי אונים מול התנגשויות חוזרות-ונשנות ועוולות שונות; לבסוף חזו בהתפרקות המהירה של הכול. אין פלא שרבנים רבים חתמו את מכתביהם מאותה תקופה בראשי תיבות 'חפ"ק' – ראשי התיבות של המילים "חונה פה [ב]קהילת..." (עמ' 412–512) – ובכך ביטאו את תחושת הארעיות שלהם ואת מידת תלישותם בקהילתם. בדיוק מאותן סיבות ביקשו רבנים רבים למצוא את מקומם באזורים גיאוגרפיים אחרים – כגון גליציה או אפילו אמריקה שמעבר לים אף שזו נחשבה לשממה דתית.

הספר מסתיים בציטוט מאת הרב מאיר שפירא מלובלין, מתחילת שנות העשרים של המאה העשרים, המבטא את המסקנה העגומה המתבקשת בנקודה זו:

באחרית הימים כבואו לכתוב את תולדות ישראל... אז יעבור על פעולת הרבנים של זמננו וימצא עלים ריקים, גיליונות בלי אותיות. כבואו לפרק של ימינו ומצא את הרבנים בלי תנועה ופעולה ובלי עבודה. (עמ' 234)

מבט חלקי ומטעה

היסטוריונים וחוקרים עוד ידונו בוודאי בממצאיו של זלקין ובמסקנותיו; במסגרת סקירה זו אבקש לעסוק בשלוש בעיות הכרוכות זו בזו.

ראשית, התמקדותו של הספר בתופעות שליליות כמוה כחיפוש מפתחות מתחת לפנס. דברים אלה נכונים לגבי כל כתיבת היסטוריה, ונכונים במיוחד לגבי הקהילות היהודיות בתחום המושב – בוודאי לפני הסחף הגדול המתואר לקראת סוף הספר. העיסוק המרובה בצדדיה השליליים של מציאות היסטורית מסוימת מפיל את החוקר אל תוך מלכודת "עומס היתר של השלילה" – כדבריה המדויקים של ההיסטוריונית ברברה טוכמן בעניין ההסתמכות על היסטוריה מתועדת:

אסונות אינם כה רווחים, כפי שנדמה מתוך התיאורים המתועדים. התייעוד מעצים את שכחותם והיקפם, בעוד שסביר יותר שהם מפורזים הן בזמן הן במקום. נוסף על כך האירועים הרגילים שגורים יותר, בדרך כלל, מאשר תסיסה ואי סדר, כפי שאנו יודעים מזמננו אנו. לאחר שמיעת החדשות כיום אפשר להסיק כי העולם מלא שביתות, פשעים, מחדלי שלטון, שבר מובילי-מים, רכבות מעוכבות, בתי-ספר נסגרים, גרקותנים, ניאו-נאצים ואנסים. אך למעשה יכול אדם להגיע לביתו עם ערב, ביום טוב, בלי לראות או לשמוע על יותר מאירוע אחד או שניים כאלה. מכאן נובע חוק טוכמן, כדלקמן: "עובדת הדיווח על אירוע אומלל מכפילה את היקף החשיפה של אירועים כאלה פי חמישה או עשרה" (או כל מספר שהקורא ירצה לנקוב בו).²

בימים כתיקונם אנשים אינם מתלוננים ואינם מדווחים על חייהם השלווים, ופעמים שהוא הדין גם לגבי עיתות שמחה ורגעי אושר; ולפיכך ספק אם יש בעדויות הרבות שמביא זלקין כדי להעיד על הכלל. הערתו של המחבר לגבי מידת אמינותם של מאמרים עיתונאיים והזירות מהסתמכות סתמית עליהם, אכן ראויה לשבח; אולם מעבר לשאלת האמינות ברי כי גם אם כל העובדות נכונות, נקודת המבט העיתונאית מוטה מטבעה: היא נוטה לשים דגש על הטפל, השפל והצהוב – או למצער השלילי ומעורר המחלוקת – ונראה שהמחבר לא נזהר די בהקשר זה. שגרה אינה מתועדת בעיתונים לא היום וגם לא בתקופה הנחקרת, וגם חדשות חיוביות ממעטות להגיע לדפיהם. התייעוד הכתוב אשר נוטה להדגיש תופעות שליליות מחייב את החוקרים לנקוט משנה זהירות בבואם להסיק ממנו משמעויות נרחבות, ומכריח אותם למקם תופעות אלו בהקשר הרחב ובפרופורציה הראויה להן.

דוגמה אופיינית לחשיבותו של ההקשר במסגרת התייעוד ההיסטורי וניתוחו מצויה במאמר "בכף הקלע" מאת אפרים א' ליסיצקי שהתפרסם-מחדש בכתב עת זה.³ המחבר מתאר במאמר שני מחזות-זיכרון מעירו-לשעבר סלוצק; תיאור אחד עוסק ביום השבת בקהילה, נושא אופי יפה ופיוטי ומציג את השבת כזמן שקט וחגיגי; התיאור השני, לעומתו, נעים הרבה פחות ומתאר קהילה ענייה וצעקנית שחבריה מנסים לשרוד בשוק הומה ורועש. ברי כי שני התיאורים משלימים זה את זה, וכי התמקדות באחד מהם על חשבון זולתו פגומה מבחינה מתודולוגית. בחירתו של זלקין להדגיש את התמונה הפעורה בעייתית אפוא לא-פחות מן המבט הנוסטלגי המדמיי תמונה הופכית.

עצם העובדה שרבנות קהילה מילאה רק לעיתים נדירות אחר אידיאל ה'מרא דאתרא' – כלומר הרב כמנהיג קהילתי, כ'שר המקום' מבחינה תורנית – אינה מצדיקה לדעתי את המסקנה העגומה החותמת את הספר. ייתכן שרבנים לא אהבו להתעסק בעניינים 'טפלים' ו'קטנים' על פי תחושתם, אך ודאי שכל פועלם לטובת בני קהילותיהם והתפקיד שמילאו בעבורם נראו אחרת בעיני אותם אנשים – ומן הסתם באור חיובי הרבה יותר; אפשר שרמת הדרשות שבה נאלצו רבני קהילות להסתפק

לא תאמה את רמתם הלמדנית, אך אין זה אומר שדרשות אלו לא נעמו לאוזן שומעיהן ולא הועילו להם.

באופן כללי איני רואה הבדל של ממש בין צרותיהם של רבני הקהילות דאז לאלו של משרתי ציבור היום. בתחומי עיסוק רבים, באיגודים מקצועיים ובפוליטיקה, ואפילו בעולם האקדמי שבו פועל פרופ' זלקין, רבים נכנסים חדורי אידיאלים וחווים אכזבה מרה – מבחינה כלכלית, פסיכולוגית או אידיאולוגית – כשהם פוגשים במציאות המרה המלאה אינטריגות, אילוצי מציאות, בעיות כספיות, קהלים כפויי טובה ופעמים גם מבני תמריצים מעוותים. בסך הכול בני אדם הם בני אדם, וכך היו מאז ומעולם. גם נביאי ישראל מצאו עצמם עומדים מול אותה שוקת שבורה.

האם עלינו להכריז על כישלון מפעלם של מנהיגי ציבור מודרניים? ברי כי מדובר בהכללה מוגזמת שיש בה משום שפיכת התינוק עם מי האמבט. באותה מידה ראוי להיזהר בטרם דנים לחובה את עולם המנהיגות הציבורית הדתית, שתפקדה תחת תנאים קשים ובהצלחה מסוימת – גם אם לא נכתב על כך בעיתון.

שמרנים, היזהרו

על אף כל האמור, ספרו של זלקין הוא מסמך חשוב ביותר לכל מי שהעבר יקר לו, ולטעמי בייחוד לשמרנים שבינינו. כתגובת-נגד לסיסמאות 'עולם ישן עדי יסוד נחריבה' לגוניהן, נוטים שמרנים אל נוסטלגיה מהסוג שבו פתחנו – באופן המעוות את תמונת העבר ומתעלם מהישגי ההווה.

חבריו בני האצולה של ז'וזף דה-מייסטר, הוגה צרפתי שמרן בן המאה השמונה-עשרה, התאכזבו למשמע קביעתו כי רעיון הביטול-למפרע של המהפכה הצרפתית מציאותי באותה מידה שמציאותי הוא הרעיון לאגור את כל מי אגם ז'נבה בבקבוקים. אכן, אף שהוא ושמרנים אחרים (דוגמת אדמונד ברק) תמכו בשינויים חברתיים מדודים – ובכך למעשה הודו שיש מה לתקן בתמונת העבר – השמרנות מעולם לא התגברה לחלוטין על האמונה בעבר דמוי-גן-עדן לעומת גיהנום ההווה, שלא לומר העתיד המחריד הצפוי לאנושות אם תוסיף לכת בדרך המהפכות. צא ובדוק כל תנועה ימנית או שמרנית מאז ומעולם – בין התנועות הרומנטיות של מזרח ומרכז אירופה, בין המלוכנים למיניהם, והוא הדין לגבי לא-מעט מהרפורמטורים הוויקטוריאניים בבריטניה ובארצות הברית – ותמצא בה חבורה נכבדה של הוגים ואנשי מעשה שבעיניהם העבר היה מושלם.

דוגמה בולטת במיוחד לנוסטלגיה כזו ניתן למצוא בקרב הימין בן זמננו בארצות הברית, המתרפק על שנות החמישים בארצות הברית כמעין תור זהב – שכל המאוחר לו הולך ופוחת; ואכן, כאשר הנשיא טראמפ הבטיח להחזיר את עטרת ארצות הברית ליושנה, הוא התרכז במיוחד בסמליה של תקופה זו: כוחה של תעשיית הפלדה

והמכונניות האמריקנית, הדומיננטיות של ארצות הברית בסחר העולמי וכיוצא באלו. נהרות של דיו נשפכים בעת הזו בכתבי עת שמרניים הנוטים חסד לטראמפ ומסבירים מדוע החזרה לתקופה זו הכרחית ואפשרית כאחד.

אולם אמונה כזו מחייבת לא רק התבוננות היסטורית סלקטיבית – המתעלמת מן העוולות האמיתיות שלכולי עלמא התרחשו באותה תקופה, כגון ההתעמרות הגזענית באזרחי המדינה השחורים – אלא גם התעלמות מזמניותה של אותה דומיננטיות ואותה אווירת תקופה. כפי שהראה יובל לוין במבוא לספרו 'רפובליקה סדוקה',⁴ אותו תור זהב היה תוצאה של כמה תהליכים עולמיים ופנימיים שלא יכלו להחזיק מעמד לאורך זמן; ולכן, מאמציו של הממשל האמריקני כיום להגן על שרידי תעשיית הפלדה, לדוגמה, רק מסבים נזק לתעשיות ועסקים חשובים הרבה יותר שהחליפו תעשייה זו בעשורים שחלפו. הניסיון להחזיר את הגלגל לאחור עשוי להתגלות כהוצאת האוויר ממנו.

היאחזות נואשת בקרנות המזבח של תור זהב כלשהו משמעה שמרנות משותקת – החסרה ראייה מפוכחת של העבר ונעדרת חזון חיובי בעבור העתיד. כאן בישראל מסרב הימין לקנות את הנהיגה הנוסטלגית משמאל על אודות ימי המדינה שקדמו למלחמת ששת הימים ומעדיף להתייחס לתקופה זו בעין ביקורתית ומפוכחת; על אותו ימין להיזהר מפיליה במלכודת דומה לגבי תקופות אחרות, קרובות או רחוקות.

שמרנות במיטבה איננה געגוע משתק לעבר מושלם. שמרנות מוצלחת רוחשת כבוד לעבר אך מאמינה בקיומה של התקדמות אבולוציונית תמידית ונוקטת גישה מפוכחת בכל הנוגע לטבע האדם. אם תרצו, שמרנות שהיא גם שפרנות. רפורמה ושינוי, ואפילו מעורבות ממשלתית, אם תוצאתן היא חיזוק ושימור היקר לנו, לא צריכות להיות מילים גסות.

כדברי צ'סטרטון שצוטט לעיל, ראוי לשאוף אל עקרונות שמרניים הנכונים תמיד, ולא אל מצב עניינים מדומיין – שכפי שהראה זלקין אינו חופף בהכרח למציאות כפי שהייתה באמת. גישה אמיתית כזו מכבדת הרבה יותר את עברנו – יותר מן התמונות הוורודות המצויות בנוסטלגיה העממית, ויותר מן התמונות הקודרות המצטיירות בספרו של זלקין.

4. 2017, עמ' 167 ואילך. מקור הדברים בספרו של ליסיצקי, **אלה תולדות אדם**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1949, עמ' 62–84.

4. Yuval Levin, *The Fractured Republic: Renewing America's Social Contract in the Age of Individualism*, New York: Basic Books, 2016.

1. Gilbert Keith Chesterton, "The Exhaustion of the Vote", *The Illustrated London News*, 25.5.1929.

2. ברברה טוכמן, **ראי רחוק: המאה הארבע-עשרה הרת הפורענויות**, מאנגלית: כרמית גיא, תל-אביב: דביר, תשנ"ה, עמ' 17.

3. אפרים א' ליסיצקי, "בכף הקלע", השילוח, 3 (פברואר